
A study of lost military words and terms from dictionaries based on Adab-al-Harb va Al-hh'’’ hh ttppef ff rrrrwhe.. a a d Mcce))

Hossein Aligholizadeh; Assistant Professor, Department of Persian Literature and the English Language, General Teaching Center, K. N.

Toosi University of Technology, Tehran, Iran*

Hamid Pooladi; Assistant Professor, Department of General Lessons and English Language, Shahrood University of Technology, Shahrood, Iran

1. Introduction

Adab al-Harb va al-Shaja'ah, written by Muhammad bin Mansour, nicknamed Mubarakshah, known as Fakhr al-Modabber, is one of the most important books related to the etiquette of war and warfare, written in fluent prose in the sixth century. This book has 34 chapters, each of which written on the manners of statecraft, campaigning, and aa fhhe jjjj ec r iii ee iiiiiii ii ee mminee of kings, rulers, ministers, and commanders of the army and the ritual of war, and discussing about the horse and its attributes and knowing its types, the characteristics of each of the weapons, how to campaign, and the types of preparation of the army, and the likes of these subjects, and either in the introduction of the book or in its thirty-four caarrrr a a tt .. eeeeeattt cccæ rrrrr rrrrrrr r (Safa, 1369, part 2, 3/1170) This work is a treasure of special military words and terms that is unique in its kind. Regardless of the comprehensiveness of this book in describing the methods of war and the etiquettes of warfare, in fact, what gives this work more value and credibility than anything else is that by collecting its words and terms, it is possible we get a valuable collection of specific military words and terms that are almost It cannot be found in any of the similar books.

* Corresponding author.

E-mail: aligholizadeh@kntu.ac.ir.

Date received: 01/02/2022

DOI: 10.22103/JLL.2022.18954.2973

Date accepted: 11/07/2022

1-1. Statement of the Problem

Despite the great value and importance of this book and the being specialization of its subject, and the inclusion of many words of warfare, it has not received much attention from researchers and lexicographers; Because many of the words of this book are still unknown and neglected, and it is necessary to pay attention and research from this point of view. There are no valuable researches has been done about the vocabulary of this book, so far, and this research is the first time that deals with this issue in a specialized way.

1-2. Necessity of research

Some of the words in this book, which are not found in the dictionaries, have no evidence other than this book. Another issue is that this work has credibility and value in terms of age. Registering and familiarizing specialized military words in the *Adaab al-Harb va al-Saa'* is also very important in the lexicography in the Persian language and also adds to the richness of the words treasure of Persian language.

2. Methodology

This is fundamental research about the special vocabulary of the *Adab al-Harb va al-Shaja'ah* written by Fakhr Modabber. After a comprehensive review and study of the text of this book, it was found that there are many unknown, rare and specialized words in this book, and all these words were collected in the first step. In the next step, all dictionaries and past researches were checked to ensure that these words were not recorded anywhere and were not discussed. With this method, all the words that were not recorded were extracted.

Due to the wide range of unregistered words, in this research, only the words related to the types of maces and arrowheads were studied. The collection of data about these words was done by extensive library study and searching in different Persian corpus software. By collecting the data, it was found that some of these words were used only in this book and were not used in any other text, and some had evidence in other texts, however few.

Based on this information and with the approach of examining the use of words in the texts and logical reasoning, the meaning and content of these words were deduced, analyzed and presented. The result of this discussion was that, firstly, these words were extracted and

recorded based on the text(s) for the first time, and secondly, a meaning was recorded and presented for them based on the context of the text(s).

3. Discussion

Due to the vastness of the subject and the presence of many unknown words in this book, in this article only the unknown words related to “arrowhead” and “mace” are discussed. The number of unknown words is thirteen, of which nine words are related to arrowhead types and four words are related to mace types.

3-1. Arrowhead

"A pointed piece of metal that is mounted on the head of an arrow or a spear." (Amid Persian dictionary, under "arrowhead") is an arrowhead. Apparently, the type and shape of the arrowhead was not the same among different tribes and had different shapes. (Sadeghi, 1967: 242) In mentioning the names of arrowheads, as in other cases, the author of the book uses rare and unknown nouns, and where he uses known nouns, he makes them unknown by adding attributes, for example, "the arrowhead" but the author gives it a name like "the arrowhead" use. Types of unknown arrowheads that has introduced and discussed in detail in this article for the first time, are: **Mowdudi**, **Se su**, **Goluleh**, **Bilak-e-Sepanakhi**, **Bilak-e-Dorosht par**, **Totmaji**, **Mahiposht**, **Hadhani** (?!), **Bat pay**.

3-2. Mace

Mace is one of the oldest and most important weapons known in human history. In mythology, the mace has been considered a special weapon of gods and goddesses and has been sacred. (Hasanzadeh and Nikpanah, 2020: 261) This weapon was later transferred from gods to champions and kings. (Ghaemi, 2012: 101-102) According to epic narratives such as the Shahnameh, some mythical characters such as Garshasb, Fereydoon, Sam, Zal, Rostam and Kaveh were armed with

maces, and two of them went to the dragon battle with maces:
“ daagnn aaaye warrssss Ir. Feeeyd a aa hhh
aaee ccc e”””aaattaa Faaae his weapon and its types
are also mentioned in Adab al-aa I attt rrr aaa ce
the author discusses four other unknown types of maces, which are
introduced for the first time in this article. These words are:
Khudshikan, Belkatakini, Chak, Kharamkeshi (?!).

4. Conclusion

- The archaism of Adab al-Harb as well as the specialization of its subject, highlights the necessity for more attention and wider research about it.
- Some military words and terms used in this book, are not used in any other Persian text.
- This research was done with the aim of registering and introducing some unknown military words and terms (types of arrowheads and maces).
- There are nine types of arrowheads and four types of maces in this book, which are introduced in this research for the first time.

Keywords: Fakhr Modabber, Adab al-Harb va al-Saa’’a,, Dictionary, Military Term, Weapon.

References [in Persian]:

- zzzee 88888888 Seeec cttt eee aa
look at the Adab al-Harb va Al-aaa’’a’’a’’ Chistan. 25th year,
No. 250, July, pp. 87-98.
- eee aa Sggg**Ella 00000000aaa al-Harb va Al-
aaa’’a a tt crrrecii’’’’ Persian literature. 10th year, No. 1,
spring and summer period, Issue No. 25, pp. 57-75.
- Amid, Hassan (1980) *Amid Dictionary*, Tehran: Amir Kabir
Publication.
- Borhan, Mohammad Hossein Ibn Khalaf Tabrizi. (1982). *Borhan
Qate’* (Definite Borhan), by Dr. Mohammad Moin, Tehran:
Amirkabir.

- Dehkhoda, Ali Akbar. (1998). *Loghat Nameh* (Dictionary), fifteen volumes, Tehran: Tehran University Publishing and Printing Institute in collaboration with Rozaneh Publications.
- Fakhr Mudabber, Mohammad Ibn Mansour (1967) *Adab al-Harb va al-Shaja'ah*. edited by Ahmad Soheily Khansari, Tehran: Iqbal.
- Farnbagh Dadeghi. (2011). *Bundahish*. Reported by Mehrdad Bahar. Tehran: Toos.
- Fazzaee, Ahmad. (2010). "The Symbolic Role of the Bull in Persian Mythology". *Journal of Heroic Literature*, v. 4, No. 7, Autumn and Winter, pp. 187-200.
- Fazzaee, Ahmad. (2011). "A Mythological Study of the Battle between Mithra and The Initial Cow and Its Relation to the Symbolic Bull". *A Quarterly Journal of Persian Language and Literature: Adab Pazhuhi*. Volume 6, Issue 21, Serial Number 21, October, pp. 89-110.
- Hassanzadeh, Kazem and Nikpanah, Mansour. (2010). "The Holy Weapon and Patron of Saints and Blessed People in Shahnameh and Epic Works". *Journal of Heroic Literature*. Issue 6, Vol. 4, No. 6, Spring & Summer, pp. 243-271.
- Heravi, Saad al-Din. (1984). *Seydiyyah* (and part of hunting, slaughtering, eating, and drinking from the Persian description of Seydiyyah). Muhammad Sarfraz Zafar, Islamabad: Persian Research Center of Iran and Pakistan (106 first pages of this book are called Seydiyyah).
- Hosseini Tabasi, Seyyed Hossein bin Ruhollah. (2012). *Seydiyyah*. With effort of Mirhashim Muhaddith. Tehran: Safir Ardahal Publication.
- Jelowdar, Mahboobeh and Hosseini, Seyyed hashem and Shateri, Amir. (2010). "The Use of Mace in the Safavid Period". *In the second national archeology conference of Iran*. November, pp. 1-15.
- Kashefi, Hossein bin Ali. (1971). *Fotovvatnameh of Sultan*. To the occasion of the 2000th anniversary of the founding of the Islamic Republic of Iran. Iran Culture Foundation.
- Kazzazi, Mirjalaluddin. (2000). *ancient letter*. V. 1, Tehran: SAMT.

- Khayyam, Omar Ibn Ibrahim. (1933). *Nowrooznameh*. With Mojtaba Minavi's effort. Tehran: Kaveh Library, Rowshanayi Press.
- Mahmoudi, Maryam and Aboutorabi, Ali and Davari, Parisa. 1111111f' yyyyy yyyiiic aaa al-Harb va Al-aaa''a''' *Journal of the Stylistic of Persian Poem and Prose*. V. 14, Issue No. 67, pp. 37-52.
- Mirakhor, Shahqoli. (2008). *The treasure of Baharestan*. Sciences and Arts-3, Farasnameh-1, Yusufbeyg Babapour. Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly.
- Mirkhand, Mohammad bin Khavandshah. (1960). *The history of Rowzah al-Safa*. V. 6, Tehran: Khayyam Bookstore in cooperation with Markazi-Pirouz.
- Modiri aaaa mmabbbeeee eeëCuuuuuuua eewwww aaa al-Harb va Al-aaa''a''' *History Research*. 4th Year, No. 12-13, pp. 40-52.
- Moein, Mohammad. (2004). *Persian Dictionary (Medium)*, 6 volumes, Tehran: Amir Kabir.
- Naser Bukharai, Naser (1974) *Naser Bukharai Poetry Collection*. ed. Dr. Mehdi Derakhshan, Tehran: Nouriani Charity Foundation Publications.
- Nizam Qari, Mahmud bin Amir Ahmad. (2012). *Poetry Collection of Dress (Divan Albeseh)* eee rr Rammnaa ee'' eff Tehran: Library, Museum and Documentation Center of the Islamic Consultative Assembly and Safir Ardahal.
- 3333333Rttaa a cttt eee Iaa ssscccœ a look at the Adab al-Harb va Al-aaa''a rr tt yy aaaa aaaaa''' *Cultural Keyhan*. April, V. 198, pp. 24-29.
- Poordavood, Ibrahim. (1968). *weapons*, Tehran, Imperial Army Printing House.
- Qolizadeh, Khosrow. (2012). *Iranian mythology Dictionary*. Tehran: Parseh.
- Rastgar Fasaei, Mansour. (2000). *Dragon in Iranian mythology*. 10th print, Tehran: Toos.
- Ravaghi, Ali (2002) *Under Persian Dictionaries*. in collaboration with Maryam Mirshamsi, 1th edition, Tehran: Book City, Hermes.

- Romlu, Hassan. (2005). *Ahsan Al-Tawarikh*. V. 2, by Dr. Abdolhossein Navayi, Tehran: Asatir Publications.
- Romlu, Hassan. (2005). *Ahsan Al-Tawarikh*. V. 3, by Dr. Abdolhossein Navayi, Tehran: Asatir Publications.
- Sazrrrrrrr rraa a Paaaaee “Sccccegggy some anecdotes of Adab al-Harb va Al-aaa’’a’’a’’ Critique and Stylistics Researchs. No. 1, Issue No. 17, Fall, pp. 95-122.
- Sadeghi, Mozgha 44444444rr www’’ Encyclopedia of the world of Islam. Tehran, Encyclopedia Islamica Foundation, in this address: [https://rch.ac.ir/article/Details/10723?\(2\)تیر](https://rch.ac.ir/article/Details/10723?(2)تیر)
- Safa, Zabihullah. (1990). *History of Literature in Iran*, V. 3, Part 2, 7th Edition, Tehran: Ferdows.
- Saaaaaaii Ba “aa ce rreeea R’’’’’’’’’’’’’’’’’’’’’’ Tabriz Faculty of Literature and Human Sciences Magazine. Fall, pp. 323-338.
- Tartousi, Abu Taher Mohammad bin Hasan. (1967). *Darabnamah*. Due to the attention of Dr. Zabihullah Safa. V. 2, Tehran: Book Translation and Publishing Company.
- Tbilisi, Abulfazl Hobaish bin Ibrahim bin Muhammad. (1971). *Qanoon -e- Adab*. with effort of Gholamreza Taher. V. 2, Tehran: Publications of Iran Culture Foundation.
- Zanji Sajzi, Mahmoud Ibn Omar. (1985). *Mohazzab-ol-Asma’ fi Marateb al-Horoof Va al-Ashya*. V. 1, edited by Mohammad Hossein Mostafavi, Tehran: Scientific and Cultural Publishing Company.

نشریه نثر پژوهی ادب فارسی
دانشکده ادبیات و علوم انسانی
دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال ۲۵، دوره جدید، شماره ۵۱، بهار و تابستان ۱۴۰۱

بررسی واژه‌ها و اصطلاحات نظامی فوت شده از فرهنگ‌های لغات براساس

آداب الحرب و الشجاعة

(علمی - پژوهشی) *

دکتر حسین علیقلی زاده^۱، دکتر حمید پولادی^۲

چکیده

با وجود نگارش فرهنگ‌های لغات متعدد در زبان فارسی، همچنان واژه‌ها و اصطلاحات فارسی زیادی هست که از دید فرهنگ‌نویسان مغفول مانده یا شکل‌هایی از آنها ثبت نشده است. اخیراً با مطالعه منابع مختلف فارسی و تهیه پیکره‌های غنی، تلاش‌هایی برای گردآوری و ثبت واژه‌های از دست رفته صورت گرفته و تا حدودی جبران شده، ولی همچنان این مشکل به شکل مطلوب حل نشده است. کتاب *آداب الحرب و الشجاعة* یکی از آثار ارزشمند فارسی است که هم از نظر قدمت و هم از نظر دارا بودن واژه‌های عمومی و اصطلاحات تخصصی نظامی دارای اعتبار زیادی است که بسیاری از این واژه‌ها گردآوری و ثبت نشده و ثبت آنها از نظر فرهنگ‌نویسی اهمیت ویژه‌ای دارد. همچنین به دلیل تخصصی بودن این کتاب در حوزه نظامی، پژوهش در این موضوع از اهمیت شایانی برخوردار است، ولی به دلیل گستردگی اصطلاحات نظامی و ابعاد مختلف آن در این کتاب، پژوهش در همه این ابعاد کاری دشوار و زمانبر است؛ بنابراین در این پژوهش فقط واژه‌های نظامی مربوط به انواع پیکان و گرز که از فرهنگ‌های لغات فوت شده است، برای اولین بار بررسی و معرفی می‌شوند. روش کار مطالعه کتاب *آداب الحرب و الشجاعة*

* تاریخ ارسال مقاله: ۱۴۰۰/۱۱/۱۲

تاریخ پذیرش نهایی مقاله: ۱۴۰۱/۰۴/۲۰

۱- عضو هیئت علمی دانشگاه صنعتی خواجه نصیرالدین طوسی. (نویسنده مسئول)

Email: aligholizadeh@kntu.ac.ir.

۲- عضو هیئت علمی دانشگاه صنعتی شاهرود.

DOI: 10.22103/JLL.2022.18954.2973

استخراج واژه‌های مورد بحث، سپس جستجوی آنها در فرهنگ‌های لغات معتبر فارسی است تا روشن شود که هیچ‌یک از آنها در این فرهنگ‌ها نیامده است. نتیجه این پژوهش حکایت از آن دارد که سیزده اصطلاح نظامی در این موضوع هست که تاکنون در هیچ فرهنگ لغتی ثبت نشده و در این پژوهش برای نخستین بار است که این واژه‌ها و اصطلاحات معرفی شده است.

واژه‌های کلیدی: فخر مدبر، آداب الحرب و الشجاعة، فرهنگ لغت، واژه و اصطلاح نظامی، جنگ‌افزار.

۱- مقدمه

آداب‌الحرب و الشجاعة نوشته محمد بن منصور ملقب به مبارکشاه معروف به فخر مدبر یکی از مهم‌ترین کتاب‌های مربوط به آداب جنگ و جنگاوری است که در قرن ششم و به نثری روان به رشته تحریر درآمده است. این کتاب که نخستین بار به تصحیح احمد سهیلی خوانساری در سال ۱۳۴۶ ه.ش. به چاپ رسیده، دارای ۳۴ باب است که در هر یک از آنها درباره آداب کشورداری و لشکرکشی و جنگ (به همراه داستان‌های تاریخی) سخن گفته شده است؛ «موضوع این کتاب ذکر اوصاف مستحسن پادشاهان و فرمانروایان و وزیران و فرماندهان سپاه و آیین جنگ و بحث درباره اسب و صفات آن و شناختن انواع آن و خاصیت هر یک از سلاح‌ها و چگونگی لشکرکشی و انواع تعبیه‌های سپاه و امثال این مطالب است و نویسنده خواه در مقدمه کتاب و خواه در ابواب سی و چهارگانه آن اطلاعات ذی‌قیمت تاریخی بسیار آورده است.» (صفا، ۱۳۶۹، بخش ۲، ۳/۱۱۷۰)

صرف نظر از جامعیت این کتاب در بیان موضوعات متنوع و خاص مربوط به شیوه‌های جنگ و آداب جنگاوری، این اثر را باید گنجینه‌ای از لغات و اصطلاحات خاص نظامی به حساب آورد که در نوع خود منحصر به فرد است؛ در واقع آنچه بیش از هر چیزی به این اثر ارزش و اعتبار می‌بخشد، این است که با گردآوری لغات و اصطلاحات آن، می‌توان به مجموعه‌ای ارزشمند از واژگان و اصطلاحات خاص نظامی دست یافت که تقریباً در هیچ یک از کتاب‌های مشابه و همانند آن نمی‌توان یافت. البته با همه گستردگی و فراوانی واژه‌ها و کلمات مربوط به جنگ و جنگاوری و... در این کتاب گرانمایه، جای شگفتی

است که بسیاری از لغات و اصطلاحات و ترکیبات و تعابیر به‌کاررفته در آن از فرهنگ‌های لغات فارسی فوت شده است و فرهنگ‌نویسانی چون دهخدا و معین اساساً توجهی به آن نداشته‌اند.

۱-۱- بیان مسئله

با جستجو در متون و آثار فارسی به‌خوبی می‌توان دریافت که واژه‌های فراوانی وجود دارند که متأسفانه از دید فرهنگ‌نویسان پنهان مانده و فوت شده‌اند. علی‌رواقی ذیل فرهنگ‌های فارسی را با هدف جبران این نقص نوشته، ولی این کتاب خود نیز به سرنوشت دیگر فرهنگ‌ها دچار شده است. این کتاب با وجود توفیقش در احصای برخی لغات ازدست‌رفته و گردآوری و ارائه شاهد برای برخی از آنها، به‌خوبی نتوانسته از عهده این کار برآید. انجام این‌گونه پژوهش‌ها خود تأییدکننده این موضوع است که فرهنگ‌های عمومی گذشته در جمع‌آوری داده و ثبت همه واژه‌ها موفق نبوده‌اند. ازجمله این کتاب‌ها که در گردآوری واژه‌های آنها کم‌کاری و مسامحه شده، *آداب‌الحرب و الشجاعه* است که واژگان آن به‌شکل گسترده از فرهنگ‌های عمومی فوت شده‌اند.

علی‌رغم ارزش و اهمیت زیاد این کتاب و تخصصی بودن موضوع آن، و اشمال بر واژگان متعدد جنگاوری، تاکنون کمتر مورد توجه پژوهشگران و فرهنگ‌نویسان بوده است و اندک پژوهش‌هایی هم که انجام گرفته، مربوط به موضوعات فرعی این اثر است. واژگان ناشناخته و ناآشنایی در این کتاب وجود دارد که در هیچ فرهنگ‌لغتی، ازجمله لغت فرس اسدی طوسی، فرهنگ آندراج، برهان قاطع، لغت‌نامه دهخدا، فرهنگ فارسی معین و غیره ثبت نشده است و شگفت‌اینکه این کتاب در برخی از پژوهش‌ها و فرهنگ‌های لغات، جزو منابع آورده شده، ولی درحقیقت مورد مطالعه نگرفته و فقط اسمی از آن در آن منابع ذکر شده است؛ ازجمله ذکر نام این کتاب در فهرست منابع فرهنگ سخن و ذیل فرهنگ‌های فارسی، ولی این کتاب را یا اصلاً نخوانده‌اند یا به‌دقت نخوانده‌اند؛ بنابراین پژوهش درباره واژگان این کتاب امری ضروری است.

۱-۲- پیشینه پژوهش

چند پژوهش که درباره این کتاب صورت گرفته، به قرار زیر است:

احمد سهیلی خوانساری نخستین بار کتاب آداب الحرب و الشجاعة را در سال ۱۳۴۶ در انتشارات اقبال به چاپ رسانده و اطلاعات ارزشمندی درباره کتاب به دست می‌دهد که در نوع خود در خور توجه است. مصحح کتاب، افزون بر تصحیح، واژه‌نامه‌ای مفصل در پایان کتاب ترتیب داده که در آن معنای بسیاری از واژه‌ها و اصطلاحات ذکر شده است. همچنین مصحح، درباره چند واژه ناشناخته که در فرهنگ‌ها نیامده، نظر داده است. با وجود اهتمام ارزشمند سهیلی خوانساری، تصحیح و چاپ این کتاب دارای اشکالاتی است: الف) اشکالات تصحیحی؛ ب) معرفی نشدن برخی از واژگان و اصطلاحات ناشناخته؛ ج) اشکالات تایپی و چاپی.

محمد مدیری در مقاله «نقد و بررسی کتاب آداب الحرب و الشجاعة»، درباره نویسنده این کتاب، شرایط و اوضاع روزگار و آثار وی بحث کرده است.

منیژه عبداللهی در مقاله خود با عنوان «فصلی در فرهنگ جنگ؛ نگاهی به کتاب آداب الحرب و الشجاعة» فصل‌های مختلف کتاب را به صورت کلی معرفی کرده و در خلال این معرفی، آن بخش از کتاب را به شکل مستقیم نقل کرده است که در آن، نام برخی از جنگ‌افزارها از جمله نام چند پیکان ذکر شده است؛ بدون آنکه نویسنده هیچ‌گونه شرح یا توضیحی درباره این واژگان به دست داده باشد: «از آن میان به بخش‌هایی از آنچه در مورد «تیر» و انواع «سنان» و نیز گونه‌های مختلف پیکان و کاربرد ویژه هر کدام ذکر کرده، اشاره می‌شود.» (عبداللهی، ۱۳۸۷: ۹۱)

مژگان صادقی در مقاله خود با عنوان «تیر ۲» که در دانشنامه جهان اسلام به چاپ رسیده، در بخشی از مقاله ارزشمند خود که مربوط به پیکان است، نام چند نوع از پیکان‌های ذکر شده در آداب الحرب را با توضیحات نویسنده کتاب آورده است: «برخی از انواع پیکان که فخر مدبر (متوفی ۶۰۴) در آداب الحرب و الشجاعة از آنها نام برده است، عبارتند از: پیکان مودودی که بر انواع سپرهای چوبی نفوذ می‌کرد، این پیکان به دستور مودود بن مسعود غزنوی از زر ساخته می‌شد تا هزینه دفن کشته‌شدگان و معالجه زخمی‌شدگان با آن فراهم شود؛ انواع پیکان بیلک (تیر فیلک) که بر خفتان و برگستوان

نافذ بود، از جمله بیلک دوشاخ که به خصوص برای شکار پرندگان به کار می‌رفت، چون به راحتی شاخه‌های باریک را می‌شکافت و از میان آنها می‌گذشت؛ پیکان ماهی‌پشت و پیکان غلوه، که بر زره و جوشن کارگر بودند؛ و پیکان هدهانی که هندوان آن را از شاخ و استخوان حیوانات وحشی و شکاری می‌ساختند». (صادقی، ۱۳۹۳، ج ۸، ذیل «تیر ۲»)

حسین نوین نیز در مقاله «آیین و فرهنگ مقاومت ایرانی، نگاهی به کتاب آداب‌الحرب و الشجاعه نوشته مبارکشاه» فقط به معرفی و توصیف برخی از موضوعات و فصل‌های مختلف کتاب آداب‌الحرب می‌پردازد و هیچ‌گونه بررسی و تحلیلی از واژه‌ها و اصطلاحات نظامی آن ندارد.

سزریان‌پور و پروانه در مقاله «مآخذشناسی برخی حکایت‌های آداب‌الحرب و الشجاعه» منابع و سرچشمه‌های برخی از حکایت‌های این کتاب را بررسی کرده‌اند.

دکتر عابدی و لیلا شوقی در مقاله‌ای با عنوان «آداب‌الحرب و الشجاعه و تصحیح آن» با ذکر اشتباهاتی تصحیحی از چاپ این کتاب به اهتمام سهیلی خوانساری، این اشتباهات را در شش بخش تقسیم‌بندی نموده و ضرورت تصحیح مجدد آن را بیان کرده‌اند: «۱. مشخص نبودن نسخه اول؛ ۲. غلط‌های مسلم در متن چاپی؛ ۳. افتادگی‌ها؛ ۴. عرضه نسخه‌بدل‌ها؛ ۵. نقص نسخه‌ها؛ ۶. اشکالات کلی کار مصحح». (عابدی و شوقی، ۱۳۹۹: ۶۰)

مریم محمودی و همکاران وی در مقاله «بررسی سبک‌شناسی آداب‌الحرب و الشجاعه» در بخش «سطح لغوی» تنها به این مطلب اشاره دارند که: «واژه‌های جنگی مانند: قلاچوری، جوشاک، طبل، دهل، علم، بیلکاتگین، دستکله، پیل، سپر، علامت، رکابی در این متن بسامد زیادی دارد». (محمودی و دیگران، ۱۴۰۰: ۴۰)

همچنان که مشخص شد، هر کدام از مقالات ذکر شده به موضوعات متنوعی از کتاب آداب‌الحرب پرداخته و در شناساندن جنبه‌ای از آن کوشیده‌اند، ولی درباره واژگان و اصطلاحات نظامی این کتاب، تاکنون پژوهش مستقلی انجام نشده و این پژوهش، اولین کار جدی در این حوزه است.

۱-۳- ضرورت و اهمیت پژوهش

کار گردآوری، ثبت و معرفی واژگان در هر زبانی ضرورتی اساسی دارد. در زبان فارسی نیز از گذشته، ضرورت این کار حس شده و فرهنگ‌های لغات فراوانی برای رفع این نیاز نوشته شده است. با وجود تلاش‌های ستودنی در این حوزه، همچنان فرهنگ‌های لغات فارسی در انجام این کار دارای نقص‌هایی هستند. فرهنگستان زبان و ادب فارسی برای رفع این نقیصه، یعنی جامعیت نداشتن فرهنگ‌های لغات، اقدام به نگارش فرهنگ جامع زبان فارسی کرده است که تاکنون دو جلد (حرف همزه و الف) آن منتشر شده است. یکی از منابعی که کمتر در زمینه واژه‌شناسی مورد توجه پژوهشگران و فرهنگ‌نویسان قرار گرفته، آداب‌الحرب و الشجاعه است. بررسی و تفحص در واژه‌های این کتاب از چند منظر حائز اهمیت است:

برخی از واژه‌های این کتاب که در فرهنگ‌ها هم نیامده، غیر از این کتاب در جای دیگر شاهدهی ندارند؛ به عبارت دیگر، حذف شاهد این کتاب، به معنای حذف واژه و اصطلاح از زبان فارسی است و ثبت واژه‌های این کتاب به معنای افزودن بر غنای گنجینه واژه‌های زبان فارسی و احیای واژه‌های است که در گذشته به کار می‌رفته و اکنون از دست رفته است و این موضوع هم از نظر فرهنگ‌نویسی اهمیت دارد و هم در فهم متون فارسی دیگر یاری‌رسان است. دیگر آنکه این اثر از نظر قدمت دارای اعتبار و ارزش است؛ همچنین واژه‌های هندی و زبان‌های شرق ایران در این کتاب به کار رفته و در متون فارسی بعد از آن کمتر کاربرد یافته یا فراموش شده است. بحث دیگر موضوع آن است که در حوزه تخصصی دانش‌های نظامی کهن است و در گذشته کمتر به این موضوع پرداخته می‌شده و ثبت و ضبط واژگان تخصصی فراموش شده، باعث فهم بهتر موضوع جنگ در گذشته می‌شود.

به دلیل گستردگی واژه‌های برساخته و ناشناخته، که ویژگی برجسته و سبک‌شناسانه این کتاب است، در این پژوهش فقط به برخی از این واژه‌ها و اصطلاحات در موضوعی محدود پرداخته می‌شود.

۲- بحث و بررسی: واژه‌ها و اصطلاحات نظامی

نویسنده آداب‌الحرب و الشجاعه با تسلط گسترده‌ای که بر موضوع نظامی و واژه‌ها و اصطلاحات آن داشته، اطلاعات بسیار دقیق و ارزشمندی را برای خواننده به دست می‌دهد. این کتاب مشحون از واژه‌ها و اصطلاحات نادر و گاه ناشناخته نظامی و مفاهیم و اطلاعات گسترده نظامی و آداب لشکررداری و جنگاوری است. بخش عمده این واژگان، مربوط به جنگ‌افزارهای مختلفی است که در این کتاب، به‌ویژه در باب یازدهم آن با عنوان «اندر فضیلت و خاصیت هر سلاحی و ثواب کار بستن آن» آمده است. نکته قابل تأملی که درباره این واژه‌ها باید به آن توجه داشت، این است که بسیاری از این جنگ‌افزارها امروزه برای ما ناشناخته‌اند و ماهیت یا شکل آنها برای ما به‌درستی مشخص نیست، این امر به چند دلیل می‌تواند باشد:

الف) نویسنده تبحر و تسلط زیادی به موضوع داشته و همه واژه‌ها و اصطلاحات و مفاهیم مربوط به این حوزه را جستجو و ضبط کرده است. اینکه واژه‌ای در کتاب وی آمده، ولی در منابع مختلف حماسی و متون تاریخی فارسی نیامده است، حکایت از همین امر دارد. نکته‌های ظریفی که درباره نوع ساخت و نوع کاربرد برخی از سلاح‌ها می‌آورد، دانش و تسلط وی را در این حوزه اثبات می‌کند؛

ب) این واژه‌ها در قلمرو جغرافیایی گسترده‌ای، مانند هند و پاکستان و افغانستان رایج بوده است که اکنون جزو ایران نیست؛ از این رو متون کمتری از آن مناطق به دست ما رسیده است؛

ج) نیز گاه نویسنده از زبان بومیان و کوهپایه‌نشینان این اصطلاحات را وارد کتاب کرده و این واژه‌ها، در زبان رسمی مصطلح نبوده است. به همین دلیل است که گاه در هیچ یک از دیگر منابع رسمی زبان فارسی نمی‌توان شاهدی یا توضیحاتی برای آنها یافت. برای مثال در متونی همانند شاهنامه و تاریخ بیهقی و... که از جنگ‌افزارهای متعددی نام برده شده، بسیاری از آنها را نمی‌توان یافت.

پرداختن به همه واژه‌ها و اصطلاحات یا علوم و فنون نظامی این کتاب به دلیل گستردگی و تنوع آن در قالب یک مقاله ممکن نیست؛ بنابراین در این مقاله فقط به واژه‌ها و اصطلاحات نادر و ناشناخته مربوط به پیکان و گرز پرداخته می‌شود که از دید

فرهنگ‌نویسان مغفول واقع شده و در هیچ منبعی ثبت نشده است. تعداد این واژه‌های ناشناخته سیزده تاست که نه واژه مربوط به انواع پیکان و چهار واژه مربوط به انواع گرز است.

اینک به توضیح این موارد مبادرت می‌شود:

۲-۱- پیکان

پیکان «قطعۀ فلزی نوک تیزی که بر سر تیر یا نیزه نصب کنند.» (فرهنگ فارسی عمید، ذیل «پیکان») یکی از سه جزء اصلی تیر بوده است. این سه جزء عبارتند از: یک) پیکان که از جنس سنگ، فلز، استخوان و غیره بود و بر سر تیر نصب می‌شد. دو) بدنه که از قطعۀ ای چوب دراز و صاف تهیه می‌شد و پیکان و پر به آن نصب می‌شد. سه) پر که از پرندگان می‌گرفتند و بر انتهای تیر نصب می‌شد.

نام‌های مختلفی که پیکان در فرهنگ‌ها با آنها معرفی شده است: رهیش، رهاب، قطع، معبله، قتر. (صادقی، ۱۳۹۳: همان)، نصل مطحر، مشفص، قهوبه، نصل محیق، طمیل، شرحاف، عبل، زج، سیحف، مصدع، سریه، سرسور، سرو، سلمج، قطبه، سلوف، سلط، سلاء، سلاءه، رهب، نضی، درعیه، جماح، نصل، نصلان، نحیض، عبد، جبل، اعجف، فراغ، هادی، هلال. (لغت‌نامه، ذیل «پیکان»)

برخی از ترکیبات مربوط به پیکان، که در متون فارسی به آنها اشاره شده است: الماس پیکان، پولاد پیکان، پیکان برکشیدن، پیکان دوشاخ، پیکان مقراضه، دوپیکان. (لغت‌نامه، ذیل «پیکان») پیکان ریز، پیکان کش، پیکان کندن، پیکان نشان، پیکان گر. (فرهنگ فارسی، ذیل «پیکان»)

پیکان انواع و شکل‌های متفاوتی داشته است که «ظاهراً نوع و شکل پیکان در میان اقوام گوناگون یکسان نبوده است. در سپاه هخامنشیان، هندی‌ها از پیکان نوک تیز آهنی، اهالی باکتریا (بلخ)، از پیکان کوتاه و حبشی‌ها از سنگ‌ریزه تیز به جای پیکان استفاده می‌کردند. همچنین در این دوره برخی پیکان‌ها را به شکل پرندگان و خزندگان می‌ساختند. تیرهای پارتی دارای لبۀ برگشته بوده‌اند و بعد از فرو رفتن در بدن بیرون کشیدن آنها تقریباً غیرممکن بود.» (صادقی، همان)

نورزنامه پیکان استخوان را به کیومرث و پیکان آهنین را به روزگار منوچهر نسبت داده است: «نخست کس که تیر و کمان ساخت کیومرث بود و کمان وی بدان روزگار چوبین بود و تیر وی گلگین با سه پر و پیکان استخوان؛ پس چون آرش و هادان بیامد، به روزگار منوچهر کمان را به پنج پاره کرد... و پیکان آهن کرد.» (خیام، ۱۳۱۲: ۳۹)

شکل و نوع و جنس پیکان‌ها در میان اقوام مختلف متفاوت بوده است. پیکان‌ها به تناسب تیر و هدف دارای وزن و شکل متنوعی بوده‌اند. برخی پیکان‌ها برای هدف مخصوصی طراحی می‌شدند، از جمله نفوذ در زره‌های جنگی و غیره؛ برخی نیز برای زخمی کردن دشمن، شکار پرندگان و حیوانات وحشی و اهلی ساخته می‌شده و به کار می‌رفته است.

در آداب‌الحرب نیز از انواع پیکان سخن به میان آمده است. همچنان که نویسنده دربارهٔ انتخاب نوع تیر متناسب با شرایط بحث کرده، دربارهٔ انتخاب نوع پیکان برای هر تیر نیز اطلاعات مبسوطی ارائه کرده است: «هر جایی و هر جنگی را تیر از نوعی باید و پیکان از نوعی دیگر تا کاری گر آید و گرنه ضایع و باطل باشد تیرانداختن و در این معنی استادان در تیراندازی کتاب‌ها کرده‌اند و شرح آن باز گفته.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) در ذکر نام انواع پیکان‌ها مثل موارد دیگر، نویسنده کتاب از اسم‌های نادر و ناشناخته استفاده می‌کند و جایی هم که از اسم‌های شناخته‌شده استفاده می‌کند، آنها را با آوردن صفاتی، ناشناخته می‌کند، مانند بیلک که پیکان شناخته‌شده است، ولی نویسنده برای آن صفت «درشت‌پر» و «سپان‌خی» آورده تا از حالت رایج خارج گرداند. اکنون توضیحاتی دربارهٔ پیکان‌های ناشناخته‌ای که در آداب‌الحرب به کار رفته، ولی در فرهنگ‌ها نیامده است:

۲-۱-۱- مودودی

مودودی پیکانی است منسوب به مودود پسر مسعود غزنوی، که از پادشاهان سلسلهٔ غزنوی است که در سال ۴۳۲ هجری قمری پس از شکست دادن عمویش محمد، بر تخت نشست: «سلطان مودود به تیر جنگ کردی و پیکان **مودودی** بدو منسوب است و پیش از او نبوده است و این پیکان را بفرمود از زر کردند تا هر که بدان کشته شود کفن و جهاز او از آن سازند و هر که خسته شود علاج او از آن کنند.» (فخر مدبر، همان: ۲۶۸)؛ از متن آداب‌الحرب برمی‌آید که این پیکان به دلیل برندگی و تیزی در انواع مختلف سپر کارگر

بوده: «سپر چوبین و سپر شوشک و سپر نیزه و سپر چخ و سپر کرگ و سپر خدنگ را پیکان مودودی باید.» (همان: ۲۴۲)؛ «سپر خدنگ را پیکان مودودی باید.» (همان، ۲۴۴)

همچنین نویسنده از نوعی پیکان مودودی لیسیده هم نام برده که این واژه دربارهٔ ویژگی ظاهری این پیکان است: «و تیر آماج را پیکان مودودی لیسیده... باید.» (همان، ۲۴۵)

«لیسیده» در لغت‌نامهٔ دهخدا مترادف با «لشته» و «لیشته» [معرفی شده و در ذیل «لیشته» هم این تعریف آمده: «کاملاً عور. کاملاً بی چیز که هیچ چیز او بر جای نمانده است.» (لغت‌نامه، ذیل «لیشته») با توجه به معانی واژهٔ «لیسیده» و نیز شکل‌های مختلفی که پیکان‌ها داشته‌اند و در اینجا به چند نوع آن اشاره شده، از جمله سه‌سو، چهارپر، سپان‌خ و غیره، «پیکان لیسیده» را در بافت متن آداب‌الحرب این گونه می‌توان توصیف کرد: پیکانی که ظاهراً صاف، صیقل داده شده و باریک بوده و ضلع و ترکی نداشته است.

۲-۱-۲- سه‌سو

«سه‌سو» نام پیکان دیگری است که در آداب‌الحرب از آن یاد شده است: «تیر پرتابی و حصار را پیکان... سه‌سو باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲)؛ «سه‌سو» در فرهنگ‌های لغات به معنای «مثلث» (لغت‌نامه، ذیل «سه‌سو») آمده: «الکُوس: چوبی بود سه‌سو اندازهٔ نجاران.» (تفلیسی، ۱۳۵۰: ۸۰۱)؛ بر این اساس می‌توان گفت پیکان سه‌سو نوعی پیکان دارای سه پهلو یا سه گوش است. چنانکه «پیکان‌هایی که در اواخر هزارهٔ دوم پیش از میلاد ساخته می‌شدند از نظر شکل به انواع چهاربرش، جت‌مانند، چارپره (با مقطع مربع‌شکل و زبانه بلند) و ساده تقسیم می‌شدند. از اوایل هزارهٔ اول پیکان‌های سه‌پره با مقطع مثلثی شکل یافت شده... از هزاره‌های سوم تا اول پیش از میلاد پیکان‌هایی فلزی در لرستان و جنوب لبنان یافت شده... برخی از این پیکان‌ها، چهارپر با تیغهٔ بلند (طول یک نمونه ۳۹٫۵ سانتی‌متر است) و برخی برگی شکل بودند.» (صادقی، همان)

نکتهٔ شایان ذکر این است که «سو» در ترکیب «سه‌سو» در معنای سه شاخهٔ پیکان در تیر نیست، بلکه منحصرأ در توصیف خود پیکان است. برای نشان دادن تعدد پیکان در یک تیر و تعداد شاخه‌های آن، از کلمهٔ «شاخ» یا «شاخه» استفاده می‌شده است: «قهوبه: پیکان

سه‌شاخه» (لغت‌نامه، ذیل «پیکان»); «هلال: پیکان دوشاخه» (همان); «پیکان مقراضه یعنی دوشاخه؛ پیکانه دوشاخه (آندارج) (برهان)» (همان); «دوپیکان: دوشاخ؛ هلال» (همان) این معنا را تعریفی از کلمه «پر» در لغت‌نامه دهخدا نیز تقویت می‌کند: «ضلع و ترک» (لغت‌نامه، ذیل «پر»).

۲-۱-۳- غلولة

غلولة نام پیکان دیگری است که در آداب‌الحرب آمده است: «تیر پرتابی و حصار را پیکان **غلولة**... باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲); «چنانکه تیر زره را پیکان... غلولة باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) «غلولة» در معنای «گلولة» در فرهنگ‌ها و متون فارسی ذکر شده است: «صید کردن به غلولة و به چوب و به سنگ و به تیری که پر ندارد و به پهنای خود می‌خورد بر جانور، نه به تیزی خود، حلال نیست. هرچند پاره سازد و جراحت کند. (هروی، ۱۳۶۳: ۱۶)، ولی در معنای نوعی پیکان ثبت نشده است؛ بنابراین پیکان غلولة آهنی گرد کرده و گلولة‌مانند با نوک تیز بوده است که افزون بر شاهد آداب‌الحرب، در این شاهد هم به ویژگی تیزی غلولة اشاره شده است: «اگر غلولة و چوب و سنگ سر این‌ها تیز باشد...». (حسینی‌طبسی، ۱۳۹۲: ۴۵) و نکته جالب این است که گلولة در مفهوم امروزی هم تقریباً با معنا و مفهوم پیکان غلولة شبیه است: «پاره‌ای از سرب یا دیگر فلز گرد کرده که در سلاح‌های ناری به کار برند.» (لغت‌نامه، ذیل «گلولة»)

۲-۱-۴- بیلک سپاناختی

در آداب‌الحرب دو نوع بیلک ذکر شده است که در هیچ منبعی نیست: بیلک سپاناختی و بیلک درشت‌پر. «بیلک» پیکان رایجی است که در منابع مختلف ثبت شده است: «نوعی پیکان شبیه بیل کوچک است.» (فرهنگ فارسی معین، ذیل «بیلک»). از نام این پیکان آشکار است که پیکانی درشت و پهن بوده است، ولی در آداب‌الحرب این پیکان با صفت نادر «سپاناختی» آمده: «تیر خفتان و بغلتاق و برگستوان جامگی را پیکان **بیلک سپاناختی**... باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) سپاناخ «همان اسپاناخ است که تره‌ای است معروف. اسفناج است و آن سبزی باشد که در آش و شله و پلاو کنند.» (لغت‌نامه، ذیل «سپاناخ»); بنابراین پیکان بیلک سپاناختی نوعی پیکان بیل‌مانندی است که شبیه برگ اسفناج باریک و پهن بوده است.

شکل شماره ۱. برگ اسفناج

۲-۱-۵- بیلک درشت پر

با توجه به صفتی که برای بیلک در اینجا آورده، معلوم می‌شود که پره اصلی این نوع بیلک‌ها کمی از حالت معمولی آن ضخیم‌تر و بزرگ‌تر بوده است: «او برهنه و شکاری را نرم آهن و پیکان بیلک درشت پر باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲)

شکل شماره ۲. شکل بیلک

۲-۱-۶- تَماجی

«تماجی» نام پیکان دیگری است که در این کتاب ذکر شده است: «تیر خفتان و بغلتاق و برگستوان جامگی را پیکان... تَماجی... باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) برای «تماج» چند معنا در فرهنگ‌ها آمده: ۱. «به ضم اول (ترکی) خوراک معروف ترکان.» (برهان قاطع، ذیل «تتم»); «قسمی از آش است در ترکی.» (لغت‌نامه، ذیل «تماج»). ۲. «قطعه‌های باریک و نازک و بلند از خمیر که رشته نیز گویند.» (همان). ۳. «رشته گردبریده» (همان)

تتماجی منسوب به تتماج است و از میان سه معنی ذکرشده، معنی دوم بیشتر با بافت متن آداب‌الحرب سازگار است؛ چون صفت باریک و دراز و تیز برای پیکان بیشتر از ویژگی‌های دیگر آمده است. (ر.ک: لغت‌نامه، ذیل «پیکان») براین اساس، پیکان تتماجی نوعی پیکان باریک و دراز و تیز بوده است.

۲-۱-۷- ماهی پشت

«ماهی پشت» پیکان دیگری است که در آداب‌الحرب از آن سخن به میان آمده است: «چنانکه تیر زره را پیکان **ماهی پشت** و غلوله باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) ماهی پشت یعنی چیزی که شبیه پشت ماهی باشد: «هر چیز که میان وی بلند و اطرافش پست باشد. آنچه به شکل ماهی باشد یعنی وسط آن برجسته و طرفینش پست باشد.» (لغت‌نامه، ذیل «ماهی پشت»); واژه ماهی پشت، همچنان که یاد شد، در فرهنگ‌ها ثبت شده، ولی در معنا و مفهوم نوعی پیکان نیامده است. با توجه به این مطلب، پیکان ماهی پشت نوعی پیکان به شکل ماهی است که وسط آن پهن و برجسته و دو طرف جلو و عقب آن باریک و تیز باشد. بدیهی است که این پیکان به دلیل شباهت ظاهری‌اش به ماهی این‌گونه نام‌گذاری شده است. نام این پیکان در احسن‌التواریخ هم آمده است: «از سهم پیکان **ماهی پشت** به سان ماهی بر خشکی اضطراب می‌کرد.» (روملو، ۱۳۸۴، ۲/۱۰۴۷)

۲-۱-۸- هدھانی

نوعی پیکان که از استخوان شکسته حیوانات ساخته می‌شده است و کاربرد آن بیشتر در کوهپایه‌های هندوستان بوده است. کیفیت ساخت و کاربرد آن در آداب‌الحرب به‌روشنی توصیف شده است: «و پیکان کوهپایه هندستان بیشتر از استخوان باشد و آن چنان باشد که هر استخوانی که یابند از گاو و گاومیش و درازگوش از استخوان ساق از مردار و کشتار آن را در کمیز خر و مزبله‌های تباہ بپرورند و هر استخوانی که چرب باشد زهرناک بود. چون مدتی برآید از آن بر مثل پیکان تراشند و در گزه نهند و هرگاه که بخواهند انداخت سر آن بر جایی زنند تا قطره‌ای از آن جدا شود. چون کسی از آن زخم یابد و از آن استخوان اگر در آدمی بماند بر مثل زهر مار باشد زخم را پاره کنند و بجویند تا اندک چیزی اگرچه بر مثال کالی باشد، بیرون کشند آن‌گاه بیخ‌ها باشد که آن را جری خوانند. اگر کسی را به دست شود بخورد زود به شود، اما هر سال بدان وقت که زخم خورده باشد

باز آن باد بشورد و آن کس را نیک برنجاند و اگر در آن وقت که زخم خورده باشد، خود را از مجامعت کردن و جغرات و شیر خوردن نگاه ندارد هلاک شود و تا دندان آدمی و استخوان او سیاه نشده است، امید است که علاج کنند و جری دهند نیک شود و هرگاه که سیاه شد، آن کس هلاک شود و آن پیکان را **هدهانی** خوانند.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۳-۲۴۴)

۲-۱-۹-بط پای

از انواع دیگر پیکان‌های ذکر شده در آداب‌الحرب، «بط پای» است: «تیر خفتان و بغلتاق و برگستوان جامگی را پیکان... بط پای باید.» (فخر مدبر، همان: ۲۴۲) بط پای پیکانی است که به قیاس پیکان ماهی پشت، از شکل ظاهری پای مرغابی برگرفته شده است. پای بط پهن است و این حیوان از این پهنای برای بهتر شنا کردن استفاده می‌کند: «چون اسب را به دریا رانند کاسه‌سم بهتر شنا کند؛ زیرا که در شناوری دست و پای کاسه‌سم حکم پای بط و غاز دارد و پهن است.» (میرآخور، ۱۳۸۷: ۳۴۸)؛ «پای لشکریان در موزه به سان پای بط در بحر محیط شناور شد.» (میرخواند، ۱۳۳۹، ج ۶: ۳۲)؛ بنابراین با توجه به این شواهد، به یقین می‌توان گفت که پیکان بط پای نوعی پیکان پهن بوده که شبیه پای بط بوده است.

شکل شماره ۳. پای بط

۲-۲- گرز

یکی از قدیمی‌ترین و مهم‌ترین جنگ‌افزارهای شناخته‌شده در تاریخ بشر گرز است: «زیرا هر چوب نخست با گره و بند و انگله خود ابزاری بوده از برای شکار یا پیکار. همین پاره چوب است که پس از چندی با آهن و پولاد پوششی یافته یا اینکه تیغه‌ها و میخ‌ها در آن به کار رفته، ابزاری کارساز و سهمگین گردید.» (پورداوود، ۱۳۴۷: ۴۵) به گفته

کاشفی، گرز که ویژه پهلوانان و سرآمدان میدان حرب است، از صالح پیامبر^(ع) مانده. (ن.ک: کاشفی، ۱۳۵۰: ۳۵۸)

این سلاح در فرهنگ‌های فارسی با نام‌های مختلفی آمده است: **گرز، گرز، گرز، کوپال، کوپال، دبوس، عمود، چماق، لخت، لت، سرپاش، سرپاس، تیپوز، سرکوبه، مقمع، مقمعه، شش‌پر، یک‌زخم، میل؛** همچنین ترکیب‌های گوناگونی از آن ساخته شده است: **گرز گاوسر، گران‌گرز، گرز گران، گرزکش، گرز یک‌زخم، گرز شش‌پر، گرزدار، گرز هشت، گرز هشت، گرز گاورنگ.**

گرز در اساطیر سلاح ویژه خدایان و ایزدان دانسته شده و مقدس بوده است: «از آنجایی که گرز رزم‌افزایی مقدس تلقی می‌گردید، در از بین بردن اهریمنان و بدکیشان و نمادهای شر نقش اساسی ایفا می‌کرد.» (حسن‌زاده و نیک‌پناه، ۱۳۹۹: ۲۶۱) سلاح اصلی میترا گرز بوده است که روزی سه بار بر سر دیوان دوزخ می‌زده است. (ن.ک: قلی‌زاده، ۱۳۹۲: ۳۴۴) در متن فرنیغ‌دادگی هم این سلاح با صفت کوبیدن دیوان ستایش شده است. (ن.ک: فرنیغ‌دادگی، ۱۳۹۰: ۱۱۳)

این سلاح بعدها از خدایان به پهلوانان و پادشاهان منتقل شده است: «بسیاری از آلات نمادین نبرد در اساطیر در اصل ابزارهای فراطبیعی خدایان بوده‌اند که در اختیار برگزیدگان و قهرمانان قرار گرفته تا آنها را در مأموریت الهی خود در جهان یاری کنند.» (قائمی، ۱۳۹۱: ۱۰۱-۱۰۲) به روایت اوستا، ایزد مهر این جنگ‌افزار را دست گرفته و با آن به جنگ اهریمنان رفته و نیروهای نیکی را یاری می‌رساند: «گرزی صدگره و صدتیغه [که مهر] بر دست گیرد و به سوی مردان همستار [دشمن و هم‌اورد] نشانه رود و آنان را از پای درافکند.» (پورداوود، همان: ۴۲۵)

بر اساس روایات حماسی مانند شاهنامه، چند شخصیت اسطوره‌ای چون گرشاسب، فریدون، سام، زال، رستم و کاوه به گرز مسلح بودند که از میان آنها دو تن با گرز به نبرد اژدها رفته‌اند: «از پهلوانان اژدهاوارژن در ایران فریدون و گرشاسب دارنده گرزند.» (رستگار فسایی، ۱۳۷۹: ۱۷۰)

در باورها و داستان‌های اساطیری «اژدها با رزم‌افزارهای متفاوتی کشته می‌شود که گرز اصلی‌ترین آنهاست.» (فرزانه قصرالدشتی و قلعه‌خانی، ۱۳۹۹: ۱۹۲) همچنین در اساطیر هند

و ایران این جنگ‌افزار «به‌عنوان زین‌افزار ویژه ایزدان اژدرکش، نماد آیینی تندر و آذرخش است که به‌وسیله آن اژدهای کیهانی اوژنیده می‌شود؛ چنانکه در وداها سلاح مخصوص اندرا گرز است.» (سرکاراتی، ۱۳۵۴: ۳۳۱)

گرزها دارای اجزای مختلفی بوده‌اند: روی، سر، قبه، دسته. (ن.ک: کاشفی، همان: ۳۵۸-۳۵۹) همچنین سرگرزها دارای شکل‌های متفاوتی در دوره‌های گوناگون بوده است: «برخی از سرگرزها کوتاه، کروی و یا گرد هستند. برخی دیگر تخم‌مرغی و یا گلابی‌شکل هستند. در بین این سرگرزها نمونه‌های باریک و بلند هم وجود دارد. نمونه‌هایی هم هستند که با سر انسان یا حیوان استادانه طراحی شده‌اند. بعضی از آنها سطحی صاف و هموار و برخی دیگر دارای سطوحی میخی‌شکل و یا قبه‌دار هستند.» (جلودار و همکاران، ۱۳۹۴: ۳)

از میان انواع این شکل‌ها، شکل سرگرز گاوسر مشهور بوده است که در شاهنامه به فریدون منسوب است. درباره دلیل آن نظرهای متفاوتی وجود دارد. کزازی دلیل آن را این‌گونه می‌داند: «گاوساری گرز نشانی از ارج و ارزش بسیار گاو چونان نخستین آفریده اورمزد و نماد گیتی و آفرینش آبی و خاکی است.» (کزازی، ۱۳۷۹، ج ۱: ۲۹۱)

در آداب‌الحرب هم از این سلاح و انواع آن یاد شده است. نویسنده غیر از واژه «گرز»، از چهار نوع دیگر با عنوان‌های «خودشکن»، «چاک»، «بلکاتکینی» و «خرامکشی» نام برده است که همه آنها ناشناخته‌اند و هیچ توضیحی در فرهنگ‌ها درباره آنها نیست. اکنون توضیحاتی درباره هر کدام از این گرزها:

۲-۱- خودشکن

«خود» واژه‌ای با مفهوم آشکار است که در متون فارسی کاربرد زیادی داشته است: «کلاه سپاهی که از آهن و یا فلز دیگر سازند. (ناظم‌الاطبا)؛ کلاهی که در جنگ بر سر نهند.» (لغت‌نامه، ذیل «خود») اما نویسنده آداب‌الحرب این واژه را با ترکیبی نو استفاده کرده که در هیچ فرهنگ لغتی ثبت نشده است: «گرز و چاک و **خودشکن** و بلکاتکینی بابت کسانی است که بر قوت بازوی خود اعتماد دارند و بر کسانی که کار بندند که جوشن و خفتان و زره و جیورک دارند.» (فخر مدبر، همان: ۲۶۳) با وجود اینکه «خودشکن» ترکیب بامسما و زیبایی است و معنی و مفهوم آن از ظاهرش هویداست، مایه

شگفتی است که در متون فارسی، به‌ویژه در متون حماسی کاربرد نیافته و رایج نشده است و با جستجوی منابع مختلف فارسی، فقط دو شاهد دیگر برای این مدخل پیدا شد که یکی در متن فارسی است: «شکست فرق عدو را به گرز **خودشکن** / که حمله سبک این بر آن گران آمد.» (ناصر بخارائی، ۱۳۵۳: ۴۵)؛ و دیگری شاهدهی است که در ترجمه و توضیح مدخل «مقمعه» از این ترکیب استفاده شده است: «المقمعه: **خودشکن** و ساق.» (زنجی سجزی، ۱۳۶۴: ۳۴۶/۱)

«المقمعه» در فرهنگ‌های لغات ثبت شده و به معنی «گرز آهنین» (فرهنگ فارسی عمید، ذیل «المقمعه») آمده است. با توجه به مترادف آوردن خودشکن با «گرز آهنین» و توجه به شواهد یافت‌شده و نیز توجه به معنا و کاربرد واژه «خود» که مشخص و روشن است، مفهوم ترکیب «خودشکن» هم کاملاً روشن و بدیهی است: نوعی گرز آهنین که برای ضربه زدن به فرق دشمن و شکستن خود، از آن استفاده می‌شده است. البته بدیهی است که ترکیب وصفی «خودشکن» در معنای «فروتنی‌کننده» (لغت‌نامه، ذیل «خودشکن») که در فرهنگ‌ها آمده، از نظر تلفظ و معنا با ترکیب موردبحث تفاوت دارد.

۲-۲-۲- چاک

نویسنده آداب‌الحرب همراه با «بلکاتکینی»، «گرز» و «خودشکن»، از نوع دیگری از گرز با نام «چاک» یاد کرده که در هیچ فرهنگ لغتی نیامده است: «گرز و **چاک** و خودشکن و بلکاتکینی بابت کسانی است که بر قوت بازوی خود اعتماد دارند و بر کسانی که کار بندند که جوشن و خفتان و زره و جیورک دارند.» (فخر مدبر، همان: ۲۶۳)

هیچ اطلاعاتی از این نوع گرز در فرهنگ‌ها نیست. اگرچه شواهدی از این نوع گرز در متون می‌توان یافت، با این حال، نمی‌توان کیفیت و نوع آن را مشخص کرد: «سپاه اسکندر تیغ و تیر و گرز و عمود... و چاک و نیم‌چاک در ایشان نهادند.» (طرسوسی، ۱۳۴۶: ۲۲۶)؛ «آستر والا فراویزش خشیشی دکمه در / تیر گرز و چاک پس دارد بر او واقف شوید.» (نظام‌قاری، ۱۳۹۱: ۱۷۹)؛ «ز تیغ ستم گرز کین چاک چاک / چو بار صنوبر فتاده به خاک.» (روملو، ۱۳۸۴، ج ۳: ۱۳۵۸)

۲-۲-۳- بلکاتکینی

بلکاتکینی [بلکاتگینی] براساس شاهد آداب‌الحرب جنگ‌افزاری است که در کنار جنگ‌افزارهای دیگر آمده: «سلطان مسعود کریم به **بلکاتکینی** و فلاچوری جنگ کردی.» (همان: ۲۶۹) این سلاح در جای دیگر در کنار «گرز» و «خودشکن» آمده است: «گرز و چاک و خودشکن و **بلکاتکینی** بابت کسانی است که بر قوت بازوی خود اعتماد دارند و بر کسانی که کار بندند که جوشن و خفتان و زره و جیورک دارند.» (همان: ۲۶۳) دو نکته مهم درباره این سلاح مطرح است: نکته اول این است که «بلکاتکینی» [بلکاتگینی] جنگ‌افزار منسوب به «بلکاتگین» است و بلکاتگین نام دو شخصیت تاریخی است که هر دو در لغت‌نامه دهخدا معرفی شده است: ۱) فرمانروای مستقل ولایت غزنه، و از امرای دولت غزنویان در دوره قبل از سلطنت آل ناصر... بلکاتگین به سال ۳۶۴ ه.ق. به قتل رسید. ۲) یکی از حاجبان و سرداران دوره سلطان محمود و پسرش مسعود به سمت حاجب‌بزرگی... از این مرد و کارهای او سخن در تاریخ بیهقی بسیار رفته است.» (لغت‌نامه، ذیل «بلکاتگین») نکته دیگر این است که این جنگ‌افزار با وجود معروف بودن شخصیت بلکاتگین در دوره غزنوی و نیز ذکر نام آن در تاریخ بیهقی، از فرهنگ‌ها فوت شده است.

با توجه به متن آداب‌الحرب مشخص می‌شود که این سلاح نوعی گرز بوده است و دهخدا نیز مدخل «بلاتگین» را به نقل از ناظم‌الاطبا در معنای «گرز آهنین و یا چوبین» آورده است. همچنین رواقی هم در ذیل فرهنگ‌های فارسی، «بلاتگینی» را در همان معنا آورده: «گرز آهنین.» (رواقی، ذیل «بلاتگینی»)، ولی هیچ‌یک از این استادان، شاهدهی برای این واژه‌ها نیاورده‌اند و دلیل برداشت این معنا از این کلمه را ذکر نکرده‌اند. «بلکاتکینی»، «بلاتگینی» و «بلاتگین» صورت‌های تغییریافته «بلکاتگینی» است که منسوب به بلکاتگین، شخصیت معروف دوره غزنوی است و به معنای گرز آهنین (چوبین) سنگین است (که منسوب به بلکاتگین است).

۲-۲-۴- خرامکشی

نام گرز دیگری که در آداب‌الحرب از آن یاد شده، «خرامکشی» است. از این جنگ‌افزار هیچ اطلاعاتی در دست نیست و از نظر شکل و کاربرد و جنس، از آن چیزی

نمی‌دانیم و فقط از شاهد کتاب چنین برمی‌آید که نوعی گرز بوده است که در جنگ‌ها به کار می‌رفته و براساس متن کتاب، جایگاه تشکیلاتی افرادی که این سلاح را در دست می‌گرفتند در قلب سپاه بود: «بر میمنه تیراندازان باشند و بر میسره زوبین‌داران و بر قلب عمود و گرز و خرامکشی و دبوس و شمشیر و ناچخ‌داران باشند.» (همان: ۳۳۹)

۳- نتیجه‌گیری

- قدمت کتاب آداب‌الحرب و نیز تخصصی بودن موضوع این کتاب لزوم توجه بیشتر و پژوهش‌های گسترده‌تر را برجسته می‌کند.
- با وجود تلاش‌های ارزشمند مصحح کتاب، سهیلی‌خوانساری، چاپ کتاب آداب‌الحرب دارای اشکالات زیادی است که تصحیح علمی و دقیق، تحشیه و تعلیقات آن را اقتضا می‌کند.
- با وجود ارزش و اهمیت فراوان این کتاب و آشنا بودن نام آن برای اهل دانش و ادب، تاکنون پژوهش‌های کمتری درباره این کتاب انجام شده است؛ به‌طوری‌که هنوز این متن ناشناخته باقی مانده است.
- اگرچه این کتاب جزو منابع فرهنگ‌نویسان ذکر شده (حداقل در دوره معاصر)، به‌یقین می‌توان گفت که این اثر هنوز با دقت خوانده نشده؛ بنابراین درباره واژگان و اصطلاحات آن که منحصر به فرد و ویژه است، تاکنون بحث جامعی نشده است.
- چنانکه نویسنده کتاب خود اذعان دارد، این کتاب از نظر علوم نظامی و آداب جنگاوری در دوران گذشته، سرآمد است. هم از نظر دانش نظامی و هم از نظر اشمال بر واژگان و اصطلاحات نظامی خاص و نادر، در زبان فارسی بی‌نظیر است.
- واژگان عمومی و اصطلاحات نظامی بسیاری در این کتاب هست که تاکنون در هیچ فرهنگ لغتی ثبت نشده است و دلیل این امر هم این است که این کتاب به‌دقت خوانده نشده است.

- برخی از واژه‌ها و اصطلاحات نظامی که در این کتاب به کار رفته، در هیچ متن فارسی دیگری استفاده نشده است و غیر از این کتاب، هیچ شاهدهی برای آنها نیست که دلیل آن نبوغ نویسنده و تسلط نویسنده بر موضوع جنگ و جنگاوری و واژه‌ها و اصطلاحات مربوط به این حوزه است.
- این پژوهش با هدف به ثبت رساندن و بررسی برخی از واژه‌ها و اصطلاحات نظامی ناشناخته (انواع پیکان و گرز) به این متن رجوع کرده و آنها را برشمرده و توضیحاتی درباره آنها داده است.
- نام نه نوع پیکان و چهار نوع گرز در این کتاب وجود دارد که تاکنون معرفی نشده‌اند و به جز معدودی از آنها که یکی دو شاهد در متون فارسی دارند، بقیه هیچ شاهدهی ندارند و این پژوهش برای نخستین بار اینها را معرفی کرده است.

فهرست منابع

۱. برهان، محمدحسین بن خلف تبریزی. (۱۳۶۱). **برهان قاطع**. به اهتمام دکتر محمد معین. تهران: امیرکبیر.
۲. پورداوود، ابراهیم. (۱۳۴۷). **زین ابزارها**. تهران: چاپخانه ارتش شاهنشاهی.
۳. تفلیمی، ابوالفضل حبیب بن ابراهیم بن محمد. (۱۳۵۰). **قانون ادب**. جلد دوم. غلامرضا طاهر. تهران: انتشارات بنیاد فرهنگ ایران.
۴. جلودار، محبوبه و حسینی، سیدهاشم و شاطری، میترا. (۱۳۹۴). «بررسی کاربرد گرز در دوره صفویه». در دومین همایش ملی باستان‌شناسی ایران، آبان ماه، صص ۱-۱۵.
۵. حسن‌زاده، کاظم و نیک‌پناه، منصور. (۱۳۹۹). «گرز رزم‌افزار فرهمند حامی خجستگان در شاهنامه و آثار حماسی». *دوفصلنامه ادبیات پهلوانی*. دانشگاه لرستان. سال چهارم، ششم، بهار و تابستان، صص ۲۴۳-۲۷۱.
۶. حسینی طبسی، سیدحسین بن روح‌الله. (۱۳۹۲). **صیدیه**. میرهاشم محدث. تهران: سفیر ارده‌ال.
۷. خیام، عمر بن ابراهیم. (۱۳۱۲). **نوروزنامه**. به سعی و اهتمام مجتبی مینوی. تهران: کتابخانه کاوه، مطبعه روشنایی.

۸. دهخدا، علی‌اکبر. (۱۳۷۷). **لغت‌نامه**. دوره پانزده جلدی. تهران: مؤسسه انتشارات و چاپ دانشگاه تهران با همکاری انتشارات روزنه.
۹. رستگار فسایی، منصور. (۱۳۷۹). **اژدها در اساطیر ایران**. چ دهم. تهران: توس.
۱۰. رواقی، علی. (۱۳۸۱). **ذیل فرهنگ‌های فارسی**. با همکاری مریم میرشمسی. تهران: شهر کتاب، هرمس.
۱۱. روملو، حسن. (۱۳۸۴). **احسن التواریخ**. به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی. جلد دوم. تهران: انتشارات اساطیر.
۱۲. روملو، حسن. (۱۳۸۴). **احسن التواریخ**. به اهتمام دکتر عبدالحسین نوایی. جلد سوم. تهران: انتشارات اساطیر.
۱۳. زنجی‌سجزی، محمود بن عمر. (۱۳۶۴). **مهذب الاسماء فی مراتب الحروف و الاشیاء**. تصحیح محمدحسین مصطفوی. جلد اول. تهران: شرکت انتشارات علمی و فرهنگی.
۱۴. سبزیان‌پور، وحید و پروانه، علی. (۱۳۹۳). «مأخذشناسی برخی حکایت‌های آداب‌الحرب و الشجاعه». *پژوهش‌های نقد ادبی و سبک‌شناسی*. شماره ۱ (پی‌درپی ۱۷)، دوره پاییز، صص ۹۵-۱۲۲.
۱۵. سرکاراتی، بهمن. (۱۳۵۴). «گرز نیای رستم». *مجله دانشکده ادبیات و علوم انسانی تبریز*. پاییز، صص ۳۲۳-۳۳۸.
۱۶. صادقی، مژگان. (۱۳۹۳). «تیر ۲». در دانشنامه جهان اسلام. تهران: بنیاد دایره‌المعارف اسلامی. از طریق نشانی: <https://rch.ac.ir/article/Details/10723?2>
۱۷. صفا، ذبیح‌الله. (۱۳۶۹). **تاریخ ادبیات در ایران**. جلد سوم، بخش دوم. چاپ هفتم. تهران: فردوس.
۱۸. طرسوسی، ابوطاهر محمدبن حسن. (۱۳۴۶). **داراب‌نامه طرسوسی**. به اهتمام دکتر ذبیح‌الله صفا. جلد دوم. تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
۱۹. عابدی، محمود و شوقی، لیلا. (۱۳۹۹). «آداب‌الحرب و الشجاعه و تصحیح آن». *ادب فارسی*. سال ۱۰، شماره ۱، دوره بهار و تابستان، شماره پیاپی ۲۵، صص ۵۷-۷۵.
۲۰. عبداللهی، منیژه. (۱۳۸۷). «فضلی در فرهنگ جنگ؛ نگاهی به کتاب آداب‌الحرب و الشجاعه». *چیستا*. سال ۲۵، ش ۲۵۰، تیرماه، صص ۸۷-۹۸.
۲۱. عمید، حسن. (۱۳۵۹). **فرهنگ عمید**. تهران: امیرکبیر.

۲۲. فخر مدبر، محمد بن منصور. (۱۳۴۶). **آداب الحرب و الشجاعة**. به تصحیح احمد سهیلی خوانساری. تهران: اقبال.
۲۳. فرزانه قصرالدشتی، علی و قلعه‌خانی، گلناز. (۱۳۹۹). «سلاح آیینی اژدهاکشی». *دوفصلنامه ادبیات پهلوانی*. دانشگاه لرستان. سال چهارم، ش هفتم، پاییز و زمستان، صص ۱۸۷-۲۰۰.
۲۴. فرنخ دادگی. (۱۳۹۰). **بند هش**. گزارنده مهرداد بهار. تهران: توس.
۲۵. قائمی، فرزاد. (۱۳۹۱). «اسطوره نبرد مهر و گاو نخستین و ارتباط آن با ابزار نمادین گرز گاوسر». *مجله ادب پژوهی*. ش ۲۱، صص ۸۹-۱۱۰.
۲۶. قلی‌زاده، خسرو. (۱۳۹۲). **فرهنگ اساطیر ایران**. تهران: پارسه.
۲۷. کاشفی، حسین بن علی. (۱۳۵۰). **فتوت‌نامه سلطانی**. به اهتمام محمدجعفر محجوب. تهران: بنیاد فرهنگ ایران.
۲۸. کزازی، میرجلال‌الدین. (۱۳۷۹). **نامه باستان**. ج ۱، تهران: سمت.
۲۹. محمودی، مریم و ابوترابی، علی و داوری، پرینسا. (۱۴۰۰). «بررسی سبک‌شناسی آداب‌الحرب و الشجاعة». *سبک‌شناسی نظم و نشر فارسی (بهار ادب)*. دوره ۱۴، شماره پیاپی ۶۷، آذرماه، صص ۳۷-۵۲.
۳۰. مدیری، محمد. (۱۳۸۱). «نقد و بررسی کتاب آداب‌الحرب و الشجاعة». *تاریخ پژوهی*. سال چهارم، شماره ۱۲ و ۱۳، صص ۴۰-۵۲.
۳۱. معین، محمد. (۱۳۸۳). **فرهنگ فارسی** (متوسط). ۶ جلد. تهران: امیرکبیر.
۳۲. میرآخور، شاه‌قلی. (۱۳۸۷). **گنجینه بهارستان**. علوم و فنون - ۳، فرسنامه - ۱، یوسف‌بیگ باباپور. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی.
۳۳. میرخواند، محمدبن‌خاوندشاه. (۱۳۳۹). **تاریخ روضه‌الصفاء**. جلد ششم. تهران: کتابفروشی خیام با همکاری مرکزی - پیروز.
۳۴. ناصر بخارائی، ناصر. (۱۳۵۳). **دیوان اشعار ناصر بخارائی**. با تصحیح دکتر مهدی درخشان. تهران: انتشارات بنیاد نیکوکاری نوریانی.
۳۵. نظام‌قاری، محمودبن‌امیراحمد. (۱۳۹۱). **دیوان البسه**. به اهتمام دکتر رحیم طاهر. تهران: کتابخانه، موزه و مرکز اسناد مجلس و سفیر اردهال.
۳۶. نوین، حسین. (۱۳۸۲). «آیین و فرهنگ مقاومت ایرانی، نگاهی به کتاب آداب‌الحرب و الشجاعة نوشته مبارکشاه». *کیهان فرهنگی*. فروردین ماه، ش ۱۹۸، صص ۲۴-۲۹.

۳۷. هروی، سعدالدین. (۱۳۶۳). **صیدیه** و بخش صید و ذباحت و اطعمه و اشربه از شرح فارسی شرایع الاسلام. محمد سرفراز ظفر، ا، اسلام‌آباد: مرکز تحقیقات فارسی ایران و پاکستان (۱۰۶ صفحه اول، کتاب صیدیه است).

